

рия советского гражданского права. –М.: Юриздат, 1949.

7. Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. –М., 1955. –279 с.

8. Все о наследовании: (Комментарий действующего в Украине законодательства о наследовании имущества по закону и по завещанию (с изменениями и дополнениями на 01.09.95.) /Нац. юрид. акад. Украины, фирма «Содружество-Крым» /Сост. Ч.Н. Азимов и др. -Х.: «Таврида», 1996. –56 с.

9. Чепига Т.Д. Особые формы удостоверения завещания // Правоведение. –1974. –№ 2. –С.104.

10. Половникова Н. Спадкування: проблеми й судження // Советская юстиция. –1990. –№ 20.

11. Чуйкова В.Ю. Правовые вопросы наследования по завещанию: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 /Нац. юрид. академия Украины ім. Ярослава Мудрого. –Харків, 1999. –159 с.

12. Дрониов В.К. Наследственное право Украинской ССР. –Киев: Изд-во КГУ, 1974.

Надійшла до редколегії 02.02.2006

ЗАЙЦЕВ А.Л., КУХАРЕВА А.П. ФОРМЫ И ВИДЫ ЗАВЕЩАНИЙ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Рассмотрены формы и виды предсмертных волеизъявлений лиц в гражданском праве Украины в советский период.

***

ZAJTSEV A.L., KUHAREVA A.P. FORM AND KINDS OF WILLS IN THE SOVIET PERIOD

Forms and kinds of premarital wills of persons in civil law of Ukraine in the Soviet period are considered.

УДК (470+571)[35.072.6+343.26]“1850/1899”

В.В. РОССІХІН

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЗМІСТ ТЮРЕМНОЇ РЕФОРМИ В РОСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. ТА ПЕРЕТВОРЕННЯ В СИСТЕМІ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ¹

Досліджені особливості функціонування системи пенітенціарних установ Російської імперії другої половини ХІХ століття, зокрема, питання управління цими установами, а також нормативно-правового регулювання інституту покарання у вигляді позбавлення волі.

Сьогодні в українському суспільстві активно йде дискусія про реформування вітчизняної системи виконання кримінальних покарань. І вчені, і практики здебільшого апелюють до закордонного досвіду, забуваючи про те, що є і наш, власний досвід проведення перетворень у пенітенціарній системі. Тому тема пенітенціарної реформи сьогодні вкрай актуальна. Останнім часом вийшли праці таких вчених, як О.Н. Ярмиша, О.П. Неалова, М.Г. Деткова [1-3] щодо вказаної проблематики. Дана робота автора є однією з перших спроб в українській історико-правовій науці проаналізувати передумови та зміст тюремної реформи в другій половині ХІХ ст.

Система установ для виконання кримінальних покарань, пов'язаних з позбавленням волі, сформувалася в Російській імперії до середини ХІХ ст. Водночас зміст правових актів багато в чому виявився відірваним від реального стану справ із виконання покарання у вигляді позбавлення волі. Держава була більше стурбована не належною організацією тюремної системи, а отриманням максимальної користі від експлуатації праці засуджених, залишаючи на другому плані решту питань, пов'язаних з реалізацією покарання. Поліпшенню справ у місцях позбавлення волі заважало і велике їх різноманіття: каторжні тюрми, остроги для відбування покарання у вигляді відда-

чі в арештантські роти цивільного відомства, тюремні замки, гамівні і робочі будинки, фортеці, арештні приміщення при поліцейських ділянках, пересильні тюрми [4, с.36]. До вказаного вище переліку слід додати військові і монастирські тюрми. Усі вони належали до різних відомств; якої-небудь координації роботи для приведення умов відбування в них покарання у відповідність з нормативними встановленнями не велося. У результаті вони багато в чому розвивалися самі по собі, а режимні умови, наприклад, у тюрмі, гамівному і робочому будинках, арештантській роті практично не відрізнялися [5, с.13].

Спроба тюремної реформи була зроблена в ХІХ ст. за часів Олександра І, який у 1808 р. повелів у всіх губерніях будувати тюремні замки за особливими планами. Зокрема, «в каждом остроге предусматривалось обустроить разные отделения колодников – смотря по их преступлениям» [6, с.300]. Уряд намагався прикрасити становище в тюрмах. Характерним є Указ «Про кращий устрій тюремних острогів і про дотримання в них чистоти і охайності» від 13.12.1817 р. [7, с.269-270]. У ньому наводилися прикрасені офіційні описи тюремних замків і стверджувалося, що губернські місця ув'язнення не схожі на суворі тюрми багатьох іноземних держав. Проте тюремна реальність була іншою. Донесення губернаторів про незадовільний стан тюрем не йшли далі міністерської канцелярії, і відомості, які містилися в них, в друк не потрапляли [7, с.279].

Надалі тюремною справою зацікавився Микола І, який після відвідин в Англії Пентонвільської одиночної тюрми

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: докт. юрид. наук Рум'янцев В.О. (АПРН).

вирішив влаштувати подібні і в Росії, для чого в 1843 р. був утворений Особливий комітет [7, с.312]. Комітет підготував проект правил для одиночної тюрми, де ретельно регулювалися всі питання виконання і відбування тюрмового ув'язнення. Проте заплановане будівництво 75 одиночних тюрм (на 520 осіб кожна) було явно не під силу державній скарбниці, що вимушений був констатувати згодом Олександр II [4, с.50]. Іншого висновку не могло і бути, оскільки держава насилу підтримувала діючі місця позбавлення волі, не говорячи вже про будівництво нових. Засуджені утримувалися здебільшого за рахунок добровільних подаянь і пожертвувань, спостерігалася майже повна незанятість арештантів (виняток становили засуджені до заслання в каторжні роботи). Порядок відбування покарання фактично визначався адміністрацією місць ув'язнення [4, с.247; 5, с.19].

Середина XIX ст. у Росії характеризується також помітним розвитком ліберальних настроїв. Тому до перетворень в тюремній сфері в середині століття підштовхували публікації про місця позбавлення волі, які здебільшого мали критичний характер, але водночас в них висловлювалися ідеї, спрямовані на вдосконалення організації тюрмової праці, піднімалися проблеми тюрмової психології і тюрмового побуту [8, с.43–57]. Факти, які розкривала преса, нерідко вельми хворобливо сприймалися тюрмними службовцями різного рівня, особливо тими, чий погляд на виконання кримінальних покарань відрізнявся своєю реакційністю. Такі чиновники виправдовували існуючі тюрмні порядки і стверджували, що засоби масової інформації «нагнітають» нездорову обстановку в місцях позбавлення волі [9, с.24].

Важливий етап у розвитку пенітенціарної системи пов'язується зі створенням у 50-х рр. XIX ст. особливої комісії, яка провела обстеження тюрм, що можна вважати першим серйозним підходом до реформування пенітенціарних установ, оскільки попередні не супроводжувалися таким необхідним кроком, без якого всі подальші рішення не мали б великого значення.

Незадовільні матеріально-побутові умови утримання позбавлених волі поєднувалися з посиленням злочинної субкультури в місцях позбавлення волі: «Хорошому чоловіку достатньо пробуть три дні в остроге, чтобы окончательно испортиться» [10, с.70]. Українцям небажало йти в тюрми з працівниками, які «не только ничем не заинтересованы блости за нравственным улучшением доверенных им людей, но большей частью не способны даже к этой роли, получаемое ими ничтожное жалованье не обеспечивает жизненных потребностей человека» [11, с.154]. За статистичними даними, у період 1857-1859 рр. у місцях ув'язнення фактично утримувалося близько 64 тис. арештантів, тоді як наявні 2.209 приміщень для загального утримання ув'язнених і 1.365 одиночних камер були розраховані всього на 39 тис. осіб [4, с.73]. Комісією МВС була висловлена думка про необхідність скасування заслання до Сибіру на поселення і життя там як виду кримінального покарання і його заміни тюрмним ув'язненням. Пропозиція ця обґрунтовувалася тим, що, зважаючи на заселеність багатьох місцевостей країни, що склалася на той час, різко знижувалася каральна суть заслання [12, с.26]; впливали, мабуть, і проханя сибірських губернаторів трохи менше направляти до них засланців через зростаючий їх негативний вплив на місцеве населення [13, с.21].

МВС достатньо наполегливо працювало над проекта-

ми перетворень системи пенітенціарних установ. У 1869 р. був підготовлений проект виправних тюрм, який був нереальним, оскільки державі було «абсолютно не під силу» забезпечити розміщення арештантів в особливих камерах для нічного роз'єднання [4, с.75]. Пропозиції комісії МВС у результаті опинилися в становищі «для відома», оскільки їх реалізація вимагала непомірних державних витрат. Тим часом у тюремній системі нічого не змінювалося. Щоправда, були приклади будівництва нових сучасних тюрмних закладів, але відбувалося це, в основному, у двох російських столицях, оскільки тюрми там будувалися в розрахунок їхнього показу іноземцям [4, с.70].

Найбільш значні зміни в системі пенітенціарних установ стали відбуватися в останній третині XIX ст., що, власне, й іменується в історико-правовій літературі тюрмовою реформою. Початок цих змін пов'язується зі створенням у 1872 р. Комісії для складання загального систематичного проекту про тюрмне перетворення під головуванням В. Соллогуба, яка мала загальнодержавний характер, і для роботи в ній залучалися провідні фахівці і вчені (у 1877 р. Комісію з дещо зміненою назвою очолив К.К. Грот). Слід відзначити, що у своїй роботі комісія враховувала результати роботи міжнародних тюрмних конгресів [14, с.29].

Як і комісія МВС, ця комісія дала достатньо реалістичну оцінку існуючому становищу в Росії в місцях позбавлення волі. Констатувавши україн незадовільний стан пенітенціарних установ, Комісія проаналізувала і його причини. Наголошувалося на недосконалості законодавства, що регулює інститут покарання у вигляді позбавлення волі. Так, Комісія відзначала, що градація покарань, передбачена Уложенням про покарання кримінальні та виправні, дуже складна. Вказана «складність градації» видів позбавлення волі повинна була б зорієнтувати Комісію при розробці пропозицій на спрощення як цієї градації, так і порядку виконання різних видів позбавлення волі, де було багато не виправдано ускладнених аспектів. До такого підходу мав би підштовхнути досвід інших країн, де покарання позбавленням свободи вже давно було гранично простим. Проте цих логічних кроків не сталося. Навпаки, з деяких питань «громіздкість» ще більше посилюлася. Слід зазначити також, що в пропозиції Комісії не бралися під сумнів закладені в правових актах цілі і завдання позбавлення волі, основні принципи його виконання. Ці питання, по суті, і не зачіпалися, хоча це слід було б зробити – і для того, щоб чіткіше сформулювати цілі, завдання і принципи виконання позбавлення волі, і, головне, для того, щоб використовувати як вихідну позицію при розробці всіх інших пропозицій в порядку їх розвитку і конкретизації.

Аналіз пропозицій Комісії показує, що вона зробила акцент на питаннях управління тюрмовою системою, відійшовши, таким чином, від суті покарань, пов'язаних з позбавленням волі. У лютому 1879 р. була затверджена думка Держради про створення Головного тюрмового управління (ГТУ), яке наділялося деякими правами окремого міністерства і повинно було втілювати в життя основні напрями тюрмних перетворень в Російській імперії [15, с.16]. Створювався інститут тюрмних інспекторів (які мали статус радника губернатора) з чималими повноваженнями. Дещо пізніше, у зв'язку з цим, були затверджені «Тимчасові правила для первинного керівництва тюрмним інспекторам під час відраджень з метою огляду і ревізії установ, що входять до складу каральної системи» [16, с.10]. У центральних місцях ув'язнення їх керівники повинні були називатися «директорами», в губерніях –

«начальниками», в інших – «доглядачами». На тюремні посади в каторжних тюрмах передбачалося призначати осіб військового відомства.

Кінцевим висновком роботи Комісії став проект «Про основні положення, що мають служити керівництвом при перетворенні тюремної частини і перегляді Уложення про покарання», який набув силу закону в грудні 1879 р. Таким чином, була створена правова база для подальших перетворень системи пенітенціарних установ Росії. Відповідно до вказаного закону передбачалися такі види позбавлення волі, як кримінальне покарання: а) заслання на каторгу без строку і на строк; б) ув'язнення у виправному будинку на строк до шести років; в) ув'язнення у тюрмі строком до одного року; г) арешт на строк до трьох місяців. Планувалося також запровадити одиночне відбування покарання для осіб, засуджених до ув'язнення у виправному будинку і тюрмі (з пільговим обчисленням строку покарання). Праця в місцях ув'язнення мала стати обов'язковою.

Що стосується фактичної чисельності установ, призначених для виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі, що знаходилися у веденні ГТУ, то до моменту ухвалення закону цифри були такими: 84 губернських тюремних замки; 510 тюремних повітових замків; 32 додаткових тюремних приміщення; 33 виправних тюрми і арештні відділення; 11 гамівних будинків; 2 виправних будинки; 4 слідчих тюрми; 12 пересильних і 12 каторжних тюрм [17, с.31]. Усього налічувалося 700 місць ув'язнення, де утримувалося 88000 осіб, з них селян 61 %, робітників – 17 %, дворян і почесних громадян – 23 % [18, с.634].

На кінець 1881 р. переповнення арештантських місць становило 25 % [19, с.6]. Коштів, які відпускалися, ледве вистачало на підтримку в більш-менш нормальному стані існуючих тюремних приміщень [5, с.84]. У місцях ув'язнення відчувався некомплект наглядачів, наслідком чого були часті втечі арештантів із зовнішніх робіт, а тюрми були переповнені «надзвичайно». За таких умов не могло бути і мови про докорінні перетворення тюремної частини в короткий строк. Тому Комісія наголошувала на необхідності поступового устрою каральних установ, виходячи з наявних можливостей і умов [5, с.64]. Основною перешкодою, як і раніше, був дефіцит коштів: у 1879 р. замість запитаних 737000 руб. ГТУ одержало тільки 177500 [20, с.356] (аналогічне становище зберігалося і в подальші роки). М. Гернет у зв'язку з цим називав проект Комісії «мертвонародженням», оскільки за ним не настало докорінних змін у порядку й умовах відбування покарання у вигляді позбавлення волі [20, с.15]. Водночас не можна не погодитися з С.Л. Гайдуком, який вважав, що цей документ все ж таки справив певний вплив на тюремну політику держави [21, с.226]. Цінність закону 1879 р., який іменується в літературі тюремною реформою, полягає, перш за все, в тому, що він дав реалістичну оцінку стану справ у системі пенітенціарних установ і чітко показав необхідність її реформування. До того ж вказане рішення мало вищу юридичну силу. Інша справа, що відсутність реальних зрушень у наступні роки примушує скептично оцінювати пропозиції Комісії і, відповідно, діяльність ГТУ. Тюремна реформа звелася, в основному, до реорганізації управління пенітенціарною системою, а передбачені законом 1879 р. види позбавлення волі, які увійшли згодом до Кримінального уложення, існували майже виключно на папері.

Таким чином, і цей етап реформування тюремної системи в Росії (з 1879 р.) виявився у результаті невдалим,

оскільки надалі (до 1917 р.) реальні умови відбування покарання в місцях позбавлення волі, незважаючи на будівництво ряду нових тюрм, практично не змінилися. А.Ф. Коні писав, зокрема, о «неприглядной нагоде петербургских тюрм, их обыкновенных грязи и порочности». Крім того, він робив і узагальнення, відзначаючи «практическую непригодность и нравственный вред нашей тюрьмы» [22, с.377].

Істотною причиною цього, окрім браку коштів, була надмірно складна градація покарань за Уложенням про покарання кримінальні та виправні. Перш за все, це стосувалося невиправданої різноманітності видів позбавлення волі, на що звертала увагу і Комісія, проте в переліку пропозицій градація видів позбавлення волі спростилися не на багато. Необхідність вдосконалення законодавства в даному напрямі була очевидною. У зв'язку з цим в 1881 р. був створений Особливий комітет при Міністерстві юстиції для перегляду чинних кримінальних законів і розробки нового Кримінального уложення. Комітет запропонував радикально змінити порядок відбування покарання у вигляді позбавлення волі, зробивши акцент на відхід від казармового типу розміщення злочинців.

Спроба тюремної реформи в 1840-і рр. також була пов'язана з устроєм одиночних тюрм. Але якщо тоді ця пропозиція виходила з прикладу тюремної практики інших країн, то в 1880-ті рр. пропозиція Комітету ґрунтувалася на реальному стані справ, що робило її вагомішою. Сама по собі ця пропозиція була правильною, проте – це тільки теоретична правильність, оскільки її практична реалізація вимагала величезних фінансових витрат, піти на які держава була не готова. ГТУ виступило з категоричним неприйняттям пропозиції Комітету, заявивши, що зміна існуючого порядку спричинить необхідність влаштувати майже для всіх засуджених нові тюремні приміщення.

Спроба повного перенесення зарубіжного досвіду одиночного утримання і нічного розділення в Росії виявилася утопічною [5, с.70]. Однак це не означало повного застою в тюремній системі. До кінця ХІХ - початку ХХ ст. статистика свідчила про зростання злочинності, відповідно зростало в абсолютних цифрах і тюремне населення: так, у 1909 р. кількість утримуваних у місцях позбавлення волі становила 178 тис. осіб. За період 1886-1902 рр. були побудовані 56 тюрм (на 10.614 осіб), реконструйовано під місця ув'язнення 28 будівель (на 9613 осіб), придбано для використання під тюремні приміщення 28 приватних будівель (на 1965 осіб). При цьому 6 тюрм були влаштовані все ж таки за системою одиночного ув'язнення [5, с.70]. Значна увага приділялася місцевим (повітовим) тюрмам, які будувалися з розрахунку одна тюрма (наповнюваність до 50 осіб) на 2-3 повіти, куди ув'язнювалися переважно за нетяжкі злочини; такі тюрми дозволяли зберігати родинні зв'язки засуджених [23, с.37]. Проте вказані вище рішення ухвалювалися і реалізовувалися зовсім не відповідно до чітко розробленої програми будівництва і реконструкції установ для виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі (такої програми не було взагалі і не могло бути на той період, оскільки ще не було ясності в тому, які ж види покарання опиняться в новому Уложенні), а у зв'язку з необхідністю розміщувати все більш зростаючу кількість арештантів. Повторювалася практика устрою показових установ у столицях Росії: Петербурзька одиночна тюрма «являється предметом гордості властей и особенно одобряема посещающими ее иностранцами» [24]. Але в цілому ж стан тюрм залишав бажати кращого. У багатьох тюр-

мах підслідні арештанти перебували в камерах з вже засудженими, а засуджені до короткострокового арешту – разом з каторжними; не виконувалася ізоляція жінок від чоловіків (при цьому в Сімферопольській тюрмі в жіночому відділенні тюремні камери взагалі були завжди відкриті), внаслідок чого арештантки часто «становились беременними» [4, с.385]. Умови утримання в такій щільності були незадовільними. Також тюрми імперії були призначені для тимчасового утримання пересильних етапованих ув'язнених для відбування позбавлення волі в північній частині імперії. Так, у тюрмах Київської, Харківської, Полтавської, Волинської і Подільської губерній зупинялися етапуємі в Олонецьку губернію, а Катеринославської, Таврійської, Херсонської – в Пермську [1, с.236].

На зламі XIX-XX ст. в російських тюрмах не дотримувалися елементарних вимог гігієни; ув'язнені були до того скупчені, що на кожного припадала лише половина норми повітря; одиночних камер не існувало [25, с.639]. Усе ще функціонувала застаріла система місць позбавлення волі цивільного відомства. За даними 1882 р. по імперії було: загальнокримінальних тюрм – 597, гамівних будинків – 5, пересильних тюрм – 11, виправних арештантських відділень – 32, тимчасових центральних каторжних тюрм – 11, інші спеціалізовані тюрми; всього – 767 установ. Що стосується українських губерній імперії, то на їх території функціонували 104 тюрмні установи для утримання 9.400 ув'язнених. Більшість цих установ перебувала в незадовільному стані. Найгіршими були справи в Бердичівській тюрмі; Ольгопільській, Могильовській і Балтській тюрмних фортецях Подільської губернії; Сурожській і Стародубській тюрмах Чернігівської; практично у всіх тюрмах Волинської; у Луганській тюрмі Катеринославської губернії [2, с.136-145]. Більш-менш задовільний стан тюрм констатувався лише в Харківській і Таврійській губерніях, але в них катастрофічно не вистачало бюджетного асигнування на утримання тюремної частини. Що ж до переповненості тюрм, що стало на той час основною проблемою, то пенітенціарні установи українських губерній знаходилися у вельми незадовільному положенні. Якщо в 1881 р. в цілому по імперії перевищення кількості ув'язнених у тюрмах становило 24 %, то в деяких українських губерніях ці цифри були в кілька разів вище (у Волинській – 120 %, Подільській – 70 %, Київській і Полтавській – 50 %). Усього ж на 9.400 місць припадало 13358 ув'язнених. Також у Катеринославі, Києві, Керч-Єникалі, Одесі, Кам'янець-Подільську, Полтаві, Сімферополі, Харкові, Херсоні знаходилися арештантські відділення, найбільшим (на 600 осіб) з яких було Київське відділення, які також часто були переповнені і відчували нестачу фінансування.

Можна констатувати, що, незважаючи на всі зусилля ГТУ, становище в місцях позбавлення волі практично не поліпшувалося. Що стосується покарання у вигляді заслання на каторжні роботи, то занепад цього інституту пояснюється не тільки загальним браком коштів, але й тим, що дане покарання все більше і більше входило в суперечність із загальноєвропейськими тенденціями з гуманізації умов відбування покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Росія залишалася чи не єдиною країною, де на початку XX ст. у каторзі ще застосовувалися тілесні покарання і кайдани. Погані умови утримання ув'язнених вже не залишали сумнівів у тому, що вони принижують людську гідність і що навіть засуджені за тяжкі злочини повинні утримуватися в таких умовах, які б цієї гідності не принижували. Важка фізична праця, передбачена для каторжан,

за двісті з лишком років пройшла у своєму розвитку ту межу, коли вона ще могла бути відносно ефективною і не викликати «огиди» [26, с.369] (ця межа припадає на середину XIX ст., коли гуманістичні ідеї дали сходинку в російському суспільстві). Потрібно врахувати ще зрослі витрати на доставку каторжан до місця відбування цього покарання, а також неминучий розрив у більшості випадків сімейних зв'язків, що теж негативно сприймалося громадськістю. Каторжні роботи в тому вигляді, в якому вони існували, історично були приречені на «вимирання». Підтвердженням цьому є розпочатий наприкінці XIX ст. процес їх трансформації, який полягав у тому, що для відбування даного виду покарання у ряді міст європейської частини імперії (у т.ч. в Харківській і Херсонській губерніях ще до реформи, відповідно до указу Олександра II від 31.07.1861 р., були утворені три центральні) були побудовані каторжні тюрми, де, втім, також не вдалося, як планувалося, розміщувати арештантів з нічним роз'єднанням. Найбільші центральні каторжні тюрми європейської частини імперії – Новобелгородська і Новоборисоглівська в Харківській губернії і розпочали свою роботу в 1869 р. [27; 28].

Ці тюрми відрізнялися вельми жорстким режимом утримання ув'язнених. Вівся скрупульозний облік арештантів із занесенням відомостей про них у форми спеціальної звітності. Визначалося, що арештантів, які надходили в центральні, піддавали випробуванням в одиночних камерах строком від 10 до 30 днів, після закінчення якого переводили в невеликі камери до 10 осіб, «а которые окажутся благонадежными и безвредными» об'єднували в загальних камерах [29]. Передбачалися як заходи заохочення за хорошу поведінку і працю, так і стягнення, і покарання (за здійснення втеч накладалося: за першу втечу – збільшення строку утримання в тюрмі удвічі, за другу – заслання до Сибіру на поселення, з позбавленням в обох випадках усієї заробітної платні під час ув'язнення). Новоборисоглівська і Новобелгородська центральні каторжні тюрми проіснували до початку 1890-х рр. і були закриті за ініціативою губернатора М. Лорис-Мелікова. Якщо раніше в покаранні у вигляді заслання в каторжні роботи переважав інтерес держави у використанні праці ув'язнених для вирішення економічних і колонізаційних завдань, то в кінці XIX ст. все більше проявляється каральне підґрунтя.

Підсумовуючи викладене, можна відзначити наступне. У функціонуванні системи пенітенціарних установ Російської імперії другої половини XIX ст. виявлялися негативні явища. Однією з причин цього був невинуватий широкий перелік установ для виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі, які на практиці мало чим відрізнялися одна від одної. У результаті перманентно трималося питання про необхідність перетворень у тюремній сфері. Найістотніші зміни пов'язуються із законом 1879 р., який в історико-правовій літературі і іменується власне тюремною реформою. Проте слід мати на увазі, що структура установ для позбавлення волі цією реформою практично не зачіпалася. Реформа торкнулася, перш за все, питань управління цими установами (було створене ГТУ). Що стосується поліпшення умов утримання в місцях позбавлення волі, то тут змін практично не відбулося, і основною причиною цього став брак коштів. Проте система пенітенціарних установ набула в своєму розвитку деякого прискорення, оскільки зі створенням ГТУ було покінчено з різним розумінням місцевими тюремними начальниками нормативних положень, які стосувалися умов утримання позбавлених волі. ГТУ стало видавати

циркуляри, в яких конкретизувалися і роз'яснювалися для одноманітного застосування окремі питання виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі. Крім того, процес реформування тюремної системи Росії підштовхнув теоретичні дослідження в пенітенціарії. А оновлення російського суспільства, пов'язане з реформаторськими ідеями другої половини XIX ст., викликало потребу в розробці питань про виховання і освіти дітей-правопорушників. З цією метою товариствам землеробських колоній і ремісничим притулком було дозволено законом відкривати виправні заклади для неповнолітніх. І, нарешті, тюремна реформа, що мала переважно адміністративно-організаційний характер, привела до зміни нормативно-правового регулювання інституту покарання у вигляді позбавлення волі, в рамках якого була змінена і система установ для позбавлення волі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія. –Х: Консум, 2001. –288 с.
2. Неалов О.П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 –Х., 2003. –197 с.
3. Детков М.Г. Развитие системы исполнения наказания в виде лишения свободы в России: Дисс... докт. юрид. наук: 12.00.08. –М., 1994. –498 с.
4. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: В 5-ти т. –Т.2. –М.: Госюриздат, 1961. –582 с.
5. Петренко Н.И. Организационно-правовые основы режима исполнения наказания за общеуголовные преступления в местах заключения России в пореформенный период (1864-1917 гг.): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. –М., 1997. –213 с.
6. Калмыков П.Д. Учебник уголовного права: Части Общая и Особенная. –М.: Б. и., 1866. –535 с.
7. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: В 5-ти т. –Т.1. –М.: Госюриздат, 1960. –348 с.
8. Архипов И.В. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. –Саратов, 1990. –204 с.
9. Кашкаров П.В. Общая разработка вопроса о необходимости коренного тюремного преобразования в России. –Спб.: Тип. П. Лобанова, 1883. –24 с.
10. Любарский А.Ф. Общественное мнение и его влияние на правовое регулирование исполнения наказания в виде лишения свободы и деятельность исправитель-

ных учреждений: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. –М, 1996. –299 с.

11. Материалы по вопросу о преобразовании тюремной части в России. –СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1865. –668 с.

12. Лисин А.Г., Петренко Н.И., Яковлева Е.И. Тюремная система Российского государства в XVIII – начале XX в.: Учебное пособие. –М.: Академия МВД России, 1996. –68 с.

13. Фойницкий И.Я. Исторический очерк и современное состояние ссылки и тюремного заключения. –СПб.: Б. и., 1878. –68 с.

14. Таганцев Н.С. Стокгольмский тюремный конгресс // Журнал гражданского и уголовного права. –1880. –Кн.1.

15. Материалы особой комиссии для рассмотрения проекта тюремной реформы и второй главы первого раздела Уложения (1877-1878 гг.). –СПб.: Б. и., 1879.

16. Уголовно-исполнительное право /Под ред. А.И. Зубкова. –М.: Норма-М-Инфра, 1997. –600 с.

17. Лучинский Н.Ф. Краткий очерк деятельности Главного тюремного управления за первые XXXV лет его существования (1879–1914) // Тюремный вестник. –1914. –№ 2. –С.30-37.

18. Чупров А.И. Некоторые данные по нравственной статистике России // Юридический вестник. –1884. –№ 8. –С.634.

19. Обзор деятельности ГТУ за 1879-1889 гг. –СПб.: ГТУ, 1889.

20. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: В 5-ти т. –Т.3. –М.: Госюриздат, 1961. –430 с.

21. Гайдук С.Л. Тюремная политика и тюремное законодательство пореформенной России: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. –М., 1987. –226 с.

22. Кони А.Ф. Собрание сочинений: В 8-ми т. –Т.7. –М.: Юрид. лит., 1969. –567 с.

23. Фефелов П.А. Социально-правовые основы цивилизации исправительных учреждений Российской Федерации. –Рязань: Академия права и экономики Минюста России, 1990. –212 с.

24. Тюремный вестник. –1914. –№ 2. –С.215-219.

25. Обнинский В.И. Записки из Санкт-Петербургской тюрьмы // Вестник Европы. –1909. –№ 8. –С.639.

26. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права: Общая часть. –Т.1. –К.: Б.и., 1875. –413 с.

27. ДАХО. –Ф.92. –О. 1. –Спр.1.

28. ДАХО. –Ф.93. –О. 1. –Спр.1.

29. ДАХО. –Ф. 93. –О. 1. –л.11-12.

Надійшла до редколегії 14.02.2006

РОССИХИН В.В. ПРЕДПОСЫЛКИ И СОДЕРЖАНИЕ ТЮРЕМНОЙ РЕФОРМЫ В РОССИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТ. И ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ПЕНИТЕНЦИАРНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ
Исследованы особенности функционирования системы пенитенциарных учреждений Российской империи второй половины XI столетия, в частности, вопросы управления этими учреждениями, а также нормативно-правового регулирования института наказания в виде лишения свободы.

ROSSIHIN V.V. PRECONDITIONS AND MAINTENANCE OF PRISON REFORM IN RUSSIA IN SECOND HALF XIX OF CENTURY AND TRANSFORMATION IN SYSTEM PENITENTIARNYH OF ESTABLISHMENTS

Features of functioning of system penitentiary establishments of Russian empire in second half XI of century, in particular, questions of management by these establishments, and also normative-legal regulation of institute of punishment as imprisonment are investigated.